

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477) «XVII-XVIII»

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.3\(31\).434](https://doi.org/10.33782/eminak2020.3(31).434)

ЦЕРКВА І МОНАСТИРИ У ФУНЕРАЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ

Ірина Кривошея

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини (Умань, Україна)

e-mail: iiivahnuk@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8691-5858>

У статті вивчаються елементи поховальної культури української козацької старшини, прояви підготовки до «доброї» смерті шляхом укладення тестаментів, залежність цих процесів від церковних інституцій. Буденне життя людини ранньомодерної доби пов'язувалося з церквою багатьма ритуалами, особливо перед і посмертних. Ставлення до смерті, намагання у різний спосіб її освоїти, подолати страх, відмінність стратегій у цій царині українців у періоди нашої історії чи інших груп суспільства в один час – те, що є і довго буде предметом дослідження.

Ключові слова: церква, монастир, тестамент, поховальна культура, Гетьманщина

Поховальна культура українців ранньомодерної доби зазнавала впливів різноманітних практик, передусім, польських. Чималою мірою на неї вплинули й практики інших сусідніх соціумів і віддаленого західноєвропейського світу. Така ситуація склалася через об'єктивні обставини. Політичною вітчизною для української козацької старшини до середини XVII ст. була, безумовно, Річ Посполита. Після 1648 р. відбулася зміна світоглядних орієнтирів. Для більшості козаків і старшини новою політичною вітчизною стало Військо Запорозьке. Утім, не для усієї тодішньої української еліти. Через українські родини пройшла тріщина, що розвела рідних людей у ворожі табори. Про це дуже влучно свого часу писав В. Липинський¹.

Незважаючи на утворення Української козацької держави, багато що в ментальності та повсякденні продовжувало виявляти тривалі польські впливи. Взаємопроникнення польської, української та литовської культур, особливо двох останніх на основі функціонування суспільного життя в одному правовому полі, залишалося дієвим ще й упродовж XVIII ст. У 1720-х роках українська козацька старшина напрочуд жваво у своїй буденності обмірковувала й обговорювала проблему власної шляхет-

¹ Липинський В. Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Б. Хмельницького // Твори, архів, студії. Філадельфія: [Сх.-Європейський дослідний ін-т ім. В.К. Липинського], 1980. Т. 2. 637 с.

ності². А у 60-х роках XVIII ст. старшина усіх полків писала накази делегатам до Комісії для складання нового «Уложенія» 1767 р., обстоюючи права, зафіксовані ще Литовськими статутами з погляду того-таки шляхетства³. І це попри великий тиск Російської імперії, її намагання зросійщити українську еліту, залучити її на свій бік поступовим наданням дворянства.

Освіта на українських теренах також розвивалася у тісному зв'язку з європейською практикою. Багато викладачів і студентів упродовж XVII-XVIII ст. навчалися в європейських навчальних закладах, купували та привозили до Гетьманщини книги дуже різної тематики. Тому культурні впливи були неперервними, незважаючи на війни та появу козацької держави. Особливо сильними такі впливи залишалися у сфері культури вмирання та поховання. Українське повсякдення надовго законсервувало старі звичні практики, а шляхетсько-старшинські родини діяли згідно приписів книг, що навчали «доброго вмирання».

Метою публікації є вивчення ставлення до смерті та практик поховання козацької старшини, що концентруються навколо релігійних інституцій, церков і монастирів, та вплив на ці практики деяких аспектів польської поховальної культури.

Поховальна культура, її різні аспекти активно вивчаються українськими істориками. Дослідження охоплюють все більше верств українського ранньомодерного суспільства. Найбільше праць стосуються фунеральних практик шляхти, козацької старшини та міщан. Важливими є праці Н. Білоус, О. Вінниченко, О. Замури, А. Попружної, О. Прокоп'юк, О. Романової, Н. Яковенко⁴.

Культура «доброго вмирання» прийшла на українські терени з Європи завдяки належності до культурного простору Речі Посполитої. Незважаючи на відмінності

² Маркович Я.А. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717-1767 гг.). Часть 1. (1717-1725 гг.) Под редакцией: Лазаревский А. Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1893. С. 256.

³ Сборник Императорского Русского Исторического Общества. Т. 68: [Материалы Екатерининской законодательной комиссии] / печатано под наблюдением В.И. Сергеевича, Т. 7. Санкт-Петербург: Типография Н.А. Лебедева, 1889. IX, 741, [5]; Когут З. Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини, 1760-1830. Київ: Основи, 1996. 317 с.; Максимович Г.А. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную Комиссию 1767 г. Нежин, 1917. 332 с.

⁴ Білоус Н.О. Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. Київ, 2011; Вінниченко О. «Своя смерть»: річпосполитський шляхтич перед обличчям вічності (за ранньомодерними тестаменами) // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень / Відп. ред. В. Горобець. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 272-296; Замура О. «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С., 2014. 240 с.; Замура О. Смерть у церковних приписах та повсякденному житті Гетьманщини XVIII ст. // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х т. Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень / Відп. ред. В. Горобець. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 316-350; Попружна А.В. Поховальна культура козацької старшини другої половини XVII-XVIII ст.: Дис... канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 (історія України). Чернігів, 2016; Прокоп'юк О. Поменник як історичне джерело: особливості складання пам'ятки та поминальна практика // Поменник Софії Київської. Археографічна публікація рукописної пам'ятки другої половини XVIII – першої чверті XIX ст. / Упор. та вступні статті О. Прокоп'юк. Київ, 2004; Романова О. Значення передсмертної сповіді та поховання за християнським обрядом у свідомості людей XVIII ст. // Україна в Центральній-Східній Європі. 2007. № 7. С. 216-238; Яковенко Н. «Погреб тілу моему вибираю с предки моєми»: місця поховань волинських князів у XV – середині XVII століть // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наук. праць на пошану Л. Войтовича. Львів, 2011. С. 784-808; Яковенко Н. «Освоєний простір», або Де заповідали ховати себе волинські шляхтичі // Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. Київ: Laurus, 2012. С. 146-164.

практик католицької та православної церков, у фундаментальних питаннях християнська церква залишалася єдиною. До таких питань належало ставлення до смерті та вирішення проблеми її прийняття людиною. Церква, насамперед католицька, з допомогою спеціальних книг навчала своїх прихожан відповідному ставленню до смерті. Такі книги точно були відомі українській шляхті та козацькій старшині. Православна церква теж не залишала людину на самоті зі смертю, полегшуючи прийняття і перехід, трактуючи основні моменти останнього⁵. В обох традиціях, католицькій і православній, важливим чинником у підготовці до «доброї» смерті, елементом поховальної культури було укладення заповіту. Тестамент (*лат.* заповіт), духівниця – це документ, що фіксує останню волю особи щодо поховання, спомину, розподілу рухомого та нерухомого майна й іншого. Цей елемент фунеральної культури дозволяє придивитися до української традиції, ролі в ній церкви та впливу на неї польської традиції.

Укладання заповіту відбувалося згідно звичаєвого та писаного права. Литовські статuti та правничі збірки (для міст з магдебурзьким правом) визначили правила складання заповітів і механізми набуття ними юридичної сили⁶. У них чітко прописані обмеження для укладення заповітів (для засуджених до страти, неповнолітніх, ченців, невільників, марнотратців, німих, глухих і сліпих). Кожен тестатор зауважував, що є при здоровому глузді і добрій пам'яті, що було засадою для права заповідати. Заповідач мав основний мотив для укладення тестаменту, як правило, це старість, хвороба, військовий похід, через який ризикував залишити цей світ, не залагодивши свої духовні та майнові проблеми. Останнє заважало «добрій» смерті. Для надання юридичної сили заповіту його належало складати при свідках і священнику. До середини XVII ст. в Європі, у Польщі та й на українських теренах вже побутували формуляри заповітів⁷. Особливо зручними вони були у сталій канцелярській традиції. Після 1648 р. у Гетьманщині така стала традиція перервалася. Тому форма тестаментів, попри наявність усіх традиційних частин, була довільною та залежала від освіти тестатора чи укладача його заповіту. Часто ним виступав духівник особи або священник місцевої церкви.

Одним із яскравих проявів польського впливу в поховальній культурі українців є вписування заповітів до актових книг. У поляків це була обов'язкова процедура. Облята, вписування тестаменту ніби завершувало процес вмирання юридично. Переважна більшість польських (і таку ж традицію бачимо в інших європейських країнах) заповітів вносилися до актових книг одразу після смерті заповідача. Це підтверджується як незначною різницею в датах (смерть і вписування), так і ключовими канцелярськими фразами⁸.

Аналіз книг магістратів і ратуш українських міст і містечок свідчить, що до них, за певним винятком, заповіти не вписувалися⁹. Проте, козацька старшина, навіть сотенна, їх точно укладала, так само, як рядові козаки та міщани. Чому їх так мало вписано в актові книги? Очевидно, що внесення тестаменту до актових книг не було умовою його юридичного закріплення, інакше та незначна частина збережених ак-

⁵ Замура О. Смерть у церковних приписах... С. 317-318.

⁶ Попружна А.В. Поховальна культура козацької... С. 19.

⁷ Білоус Н.О. Тестаменти киян... С. 23, 26.

⁸ Вінниченко О. «Своя смерть»... С. 279.

⁹ Кривошея Ір.І., Кривошея Іг.І. Тестаменти козацької старшини другої половини XVII ст. як джерело історії повсякдення // Український історичний журнал. 2019. № 5. С. 150-151.

тових книг рясніла б вписаними духівницями. Юридичної сили тестамент набирав з моменту свого складення.

На думку О. Лазаревського, тестаменти зберігалися в родинах або передавалися на зберігання до церков і монастирів¹⁰. Проте, ретельна перевірка архівних монастирських і церковних фондів довела, що вони теж не переповнені заповітами старшини XVII-XVIII ст. У них зберігаються доволі нечисленні тестаменти, в яких тестатор заповів гроші чи майно відповідній церкві чи монастирю. Інколи це зовсім дрібне пожертвування і такий заповіт все ж зберігся. Видається невірним списувати таку малу кількість документів лише на історичні втрати. Достовірнішим є пояснення, що зберігання тестаменту для українців XVII ст. і навіть наступного століття важило лише до моменту вступу його в дію та розподілу спадку¹¹. Відомі вказівки обопільного уряду про знищення тестаментів після остаточного судового розгляду і заборону повторного порушення справи. Тому сотенна старшина, рядові козаки та міщани зберігали тестаменти лише у випадку спірності успадкування.

Отже, в українській козацькій традиції облята не стала обов'язковою умовою юридичного визнання тестаменту. Саме тому збереглося надзвичайно мало українських старшинських тестаментів козацької доби. Для порівняння, дослідниця О. Вінниченко вказує, що для своєї публікації про ставлення до смерті шляхтича у першій половині XVIII ст. використала 432 тестаменти, облятовані у цей час у львівських і перемишльських актових книгах¹². Козацько-міщанські актові книги Гетьманщини того ж періоду містять лише поодинокі вписи духівниць. Із другої половини попереднього XVII ст. збереглося всього близько 40 старшинських тестаментів¹³. Всього з часів Гетьманщини вціліло хіба півтори сотні старшинських тестаментів. Звідси можемо зробити висновок, що випадки внесення духівниць до актових міських книг козацькою старшиною є проявом впливу польської фунеральної культури. Ніби діюче правове поле не вимагає обляти тестаменту, але так робили батьки й діди, тому деякі козацькі родини шляхетського походження відтворювали в повсякденні традицію актикування на уряді. Надалі козацька старшина високого рангу зберігала духівницю як частину родинного архіву. Саме тому маємо тепер для дослідження переважно заповіти козацької старшини, яка була елітою Гетьманщини.

Тестаменти дозволяють розглянути ментальність і релігійність, побажання щодо поховання та чимало іншого. Заповіти дають можливість простежити становлення юридичної культури суспільства через механізми функціонування права у сфері успадкування. Проте, дослідники цього виду документів дотепно зазначають, що юридична сила останньої волі слабко підкріплювалася діями адміністрації, інакше не було б стільки сподівань на волю Бога¹⁴.

Тут заповіт нам цікавий як частина поховальної культури, як свідчення ставлення козацької еліти до смерті. Варто повернутися до церков і монастирів як релігійних інституцій, навколо яких оберталася фунеральна культура українців. Українці тієї доби були релігійними людьми. Із церквою їхнє буденне життя пов'язувалося великою кількістю ритуалів, особливо передсмертних і посмертних. Для укладення

¹⁰ Лазаревський А. Духовниці // Черниговские губернские ведомости. 1857. № 19. С. 152-160.

¹¹ Кривошея Ір.І., Кривошея Іг.І. Тестаменти козацької старшини... С. 152.

¹² Вінниченко О. «Своя смерть»... С. 277.

¹³ Кривошея Ір.І., Кривошея Іг.І. Тестаменти козацької старшини...

¹⁴ Popiołek B. Woli mojej ostatniej Testament ten... testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII wieku, Kraków, 2009. S. 7.

заповіту запрошувався, як правило, священник, навіть кілька. Вони виступали головними свідками тестаменту. Важливими були й світські особи, представники влади – урядники та військовоє товариство.

Аналізовані старшинські тестаменти XVII-XVIII ст. починаються побожними формулами й заповіданням Душі Богу, а грішного тіла – Землі. У багатьох аренгах містять складні філософсько-релігійні розмірковування про сенс життя і смерть. Усі старшинські тестаменти передбачали кошти на спомин душі, більші чи менші, в одній церкві чи в багатьох церквах і монастирях Гетьманщини. Це вже залежало від статусу й статків тестатора. Саме завдяки виділенню у заповіді майна чи готівки певним церковним інституціям вціліли самі документи. Особливо дбали про збереження тестаментів, у яких щось відписувалося на їхню користь, монастирі. Православна церква в Гетьманщині була великим землевласником, через що у другій третині XVIII ст. російська влада обмежила тестаторів щодо заповідання їй землі¹⁵.

У духівницях старшини наказували спадкоємцям здійснити пожертви на користь значних українських монастирів (Києво-Печерський, Софіївський, Свято-Михайлівський Золотоверхий, Видубицький, Межигірський, Братський Київський) або монастирів у полках Гетьманщини, найчастіше чернігівських (Борисо-Глібський, Єлецький, Іллінський Троїцький, П'ятницький), Мгарський монастир в Лубенському полку чи Густинський у Прилуцькому. Чернігівський полковник Я. Лизогуб у тестаменті 1698 р. вписав цілий реєстр передбачених пожертв спомин душі (400 червоних золотих) на монастирі й церкви та 1000 чехами роздати убогим¹⁶. Виділив окремо Печерський Київський, Софію Київську та чернігівський Борисоглібський, а четверту частину на інші монастирі. А от на Єлецький чернігівський монастир, в якому мали його поховати, передбачив тисячу золотих окремо. Лубенський полковник Л. Свічка у тестаменті вказав, що згідно реєстру на монастирі треба роздати 5 тис. готових грошей і окремі суми за сорокоуст священникам¹⁷.

Подібні розпорядження знаходимо в інших уцілілих тестаментах XVII ст. (С. Кохановського, Ф. Сулими, Р. Дмитрашки-Райчі). Така ж практика існувала впродовж більшої частини XVIII ст. Тестатори впродовж життя здійснювали пожертви, підтримуючи монастирі й церкви матеріально, тому могли розраховувати на поховання у сакральному місці. Козацька старшина обирала місцем останнього притулку монастирі та церкви, адже ця земля, на їхнє переконання, полегшувала посмертний перехід до Бога. Вибірка із тестаментів та інших документів про останній притулок старшини, зроблена А. Попружною, ілюструє такі практики¹⁸. Інколи козацька старшина та члени їхніх родин заповідали поховати себе у місцевих церквах, ктиторами яких часто виступали. Для багатьох із них це були родинні церкви (Лизогуби в Седневі, Сулими в Сулимівці).

Рід Сулим, завдяки козацькому гетьману Івану Михайловичу Сулимі добре відомий українцям. Гетьман у своєму маєтку в с. Сулиминці (Сулимівка) збудував Покровську церкву (бл. 1622 р.). Перша дерев'яна церква не вціліла, на її місці у 1708 р. онук гетьмана звів нині існуючу кам'яну в стилі козацького бароко¹⁹. Довгий час По-

¹⁵ Попружна А.В. Поховальна культура козацької старшини... С. 46.

¹⁶ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / упор. С. Павленко. Київ, 2007. С. 979.

¹⁷ Ibid. С. 981.

¹⁸ Попружна А.В. «Останній притулок» козацької старшини другої половини XVII-XVIII ст. (за матеріалами духівниць козацької старшини) // Українознавчий альманах. Київ, 2014. Вип. 17. С. 75-77.

¹⁹ Шамраєва А., Юрченко С. Покровська церква в Сулимівці на Київщині // З історії української реставрації. Київ: Українознавство, 1996. С. 94-97

кровська церква слугувала усипальницею роду. Син гетьмана, Федір Іванович Сулима склав тестамент у 1691 р. у родовому селі. Аренга його тестаменту вирізняється філософським і релігійним звучанням. Освічений шляхтич, який довго був у турецькому полоні, багато мандрував, пройшов чимало військових походів, переніс хвороби і поранення, мав чим поділитися у роздумах. Він писав несподівано зрозумілою й світською для барокового часу мовою, просто – про складні речі: що світ облудний, життя коротке, про віру, усвідомлення кінечності свого життя в спостереженнях за тими, які щодня помирають, і розуміння свого обов'язку, доки очікує, що Бог його забере, визначити належне на спомин душі на монастирі й церкви та розділити спадок між рідними²⁰. Ф. Сулима в тестаменті вказав, як і де поховати його тіло: під порогом церкви Покрови Пресвятої Богородиці в Сулиминцях, його родовому селі, «...на одних марахъ, безъ цехувъ...», і щоб на тіло грішне нічого не клали, окрім волосяної гусарки, пояс мотузаний і шапку, в якій спав²¹. Отож, лише на ритуальних ношах для мерців, без прикрас і таблички з написом, що засвідчило б статус, у простому грубому одязі на голе тіло й нічний шапці. Окрім цього прояву бажання спокути, Федір багато грошей заповів на монастирі (на Межигірський 1 тис. червоних золотих і на Каменський на Стародубщині 100 талярів битих) й церкви (у Воронковій й Сулиминцях), велів роздати одяг і білизну бідним, зі срібла зробити підсвічники для церкви. На момент укладання духівниці Ф. Сулима, очевидно, перебував у передсмертному стані. Його власний підпис зроблений слабкою рукою, він ніби сповзає вниз по сторінці. Подбав тестатор не лише про свою душу, а й про душу його померлої першої дружини. Мова тестаменту свідчить, що погляд його вже цілком звернений у потойбіччя. Ставлення Ф. Сулими до мирських проблем раціональне, але вони його мало цікавили. Це заповіт глибоко віруючої людини. Похований він біля західних дверей Сулимивської церкви²².

Козацька старшина виконувала різноманітні функції, серед яких особливо важливою була військова. Військовий обов'язок козаків, їхня участь у постійних війнах, що точилися з участю українців як на власних теренах, так і далеко за їх межами, змушувала ретельно дбати не лише про життя у поході, а й про смерть. Старшини здебільшого укладали заповіт перед походом, особливо якщо попередній з якихось причин застарів. Інколи доводилося турбуватися про складення заповіту на марші або буквально перед смертю через поранення чи хворобу у поході. Але поховання померлих старшин відбувалося, за можливості, у православних храмах або організувалося пізніше перепоховання вдома, у наперед визначеному храмі чи монастирі. Візьмемо для прикладу Гілянський похід (1725-1727 рр.)²³. Ще до завершення Північної війни Петро I розпочав підготовку до нової війни, мріючи цього разу прорубати вікно «на Схід». Основною спонукою стала торгівельно-економічна потреба, хоча геополітика відіграла не меншу роль. Туреччина претендувала на лідерство на

²⁰ Мотыжинский архив: акты Переяславского полка XVII-XVIII в. Київ: Изд. Андрея и Александра Савицких, 1890. С. 8-9.

²¹ Ibid. С. 9.

²² Ibid. С. III.

²³ Кривошея Ір.І. Мілітарна мандрівка: бунчукове товариство в Сулацькому поході (1725-1727) в дзеркалі щоденника генерального підскарбія Якова Марковича // Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego. Tom VIII. «Migracje. Podróże w dziejach». Monografia oparta o materiały z VII Międzynarodowej Sesji Naukowej Dziejów Ludów Morza Bałtyckiego. Wolin 26-28 lipca 2014 / pod redakcją Macieja Franza, Karolia Kościelniaka, Zbigniewa Pilarczyka. Toruń, Wydawnictwo Adama Marszałeka, 2015. S. 180-198.

Кавказі, а ослаблена Персія нічого не могла протиставити сусідці. Амбітні плани Петра I реалізувалися у Перському поході (1722-1723 рр.). Тоді до Російської імперії було приєднано прикаспійські території Дагестану, Азербайджану і навіть частину Ірану. Опорними пунктами російських військ стали фортеця Святого Хреста на р. Сулак, Дербент, Баку і Решт в іранській провінції Гілян. Нові території було закріплено підписанням 12 вересня 1723 р. у Петербурзі мирного договору з Персією та своєрідним розподілом сфер впливу на Кавказі з Туреччиною після підписання у 1724 р. з останньою Константинопольського мирного договору²⁴.

Однак ситуація у приєднаних регіонах імперії була вкрай нестабільною. Гірські племена жили з грабунку і принесені клятви не могли змінити сформованого століттями способу життя. Вони вели «партизанську» війну з російськими військами. Низовий корпус, що утримував порядок на прикаспійських територіях постійно потребував нових сил. Клімат і незвичні хвороби забирали значно більше людських життів, ніж військові дії.

Крім регулярної російської армії у складі Низового корпусу перебували калмики, донські козаки й українські козацькі формування. 10-тисячний козацький корпус вирушив у похід 1723 р. під керівництвом лубенського полковника А. Марковича. У документах того часу цей похід отримав назву Дербентського. Козаки не так воювали, як будували фортецю Святого Хреста, навколишні укріплення та Дербентську гавань, вмираючи при цьому від хвороб та голоду. На заміну тим, хто вижив у 1724 р. відправили новий корпус такої ж чисельності під керівництвом гадяцького полковника М. Милорадовича. Взимку 1725 р. померло 1450 козаків, за іншим донесенням з 1.04. по 16.05.1725 р. від цинги померло 2204 козаки при 1 вбитому в бою і 3-х померлих від ран²⁵.

У кінці жовтня 1724 р. в Гетьманщину надійшов сенатський указ про виступ на літо 1725 р. у Гілянський похід бунчукового товариства і 2-тисячного козацького загону, включно зі 147 значковими товаришами з усіх полків²⁶. Новий похід 1725 р. спочатку носив назву Гілянського. Напевно, передбачалося розмістити прибуле військо у провінції Гілян. Опорним пунктом у регіоні Петро I хотів бачити нову фортецю у гирлі р. Кура, де були для цього абсолютно несприятливі умови. На практиці похід перетворився на Сулацький, та як корпус під керівництвом полковника Єропкина розмістився у фортеці Святого Хреста на р. Сулак. Найкраще повсякдення козацької старшини в поході, включно з поховальними практиками, постає зі щоденника Я. Марковича.

Указ Петра I 1724 р. про Гілянський похід стосувався, насамперед, бунчукових товаришів. Це була привілейована верства старшини, що не займала урядів, несла службу під бунчуком і користувалася неабияким впливом. Загальна чисельність бунчу-

²⁴ Курукин И.В. Персидский поход Петра Великого. Низовой корпус на берегах Каспия (1722-1735). Москва, 2010. 381 с.

²⁵ Ще на етапі руху до місця служби з 9192 козаків під керівництвом А. Марковича померли 239, 232 втекли, а значна частина залишалась в Астрахані через відсутність суден для їх перевезення. М. Милорадович привів 7024 козаків (померли в дорозі 57, 211 втекли). «...из находившихся в 1724-1725 годах на Кавказе десяти с половиной тысяч казаков «от цынготной и другой тяжкой болезни повалились и от татар в сулацком городке и в Аграханском транжаменте на боях и нападениями в разных местах побито и умерло 5183 человека»; более 900 были больны» Курукин И.В. Персидский поход... С. 24, 30, 35, 36, 57.

²⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАУК). Ф. 53. Оп. 2. Спр. 298. Арк. 1, 585; Маркович Я.А. Дневник... Ч. 1. (1717-1725). С. 93,148.

кового товариства на той час коливалася в межах 110-130 чоловік у 9 полках (у Миргородському бунчукових не було). Значна частина товариства успішно уникала обтяжливої військової служби. Тому й відправили усіх бунчукових у травні 1725 р. у похід. Яків Маркович, бунчуковий товариш Ніжинського полку, автор щоденника, також пішов у похід. Свій тестамент («составилемь термену тестаменту до жени») він уклав вже у поході в Астрахані 4 вересня 1725 р. перед відплиттям до фортеці Святого Хреста²⁷.

Висока смертність українців у цих низових походах вповні стосувалася й козацької старшини. Зі щоденника Я. Марковича дізнаємося про смерті бунчукових у цьому поході²⁸: бунчуковий товариш Київського полку Барановський Стефан помер 17.11.1726 р. під Кумтаркалами; бунчуковий товариш Чернігівського полку Домонтович Дмитро помер 11.1726 р. на шляху до місця служби, його тіло вкинули в море; бунчуковий товариш Стародубського полку Гамалія Василь Андрійович помер 2.05.1726 р., ще один товариш цього полку Рубець Федір помер 22.09.1725 р. від гарячки; бунчуковий товариш Ніжинського полку Козловський Павло помер 14.11.1725 р. в Астрахані; бунчукові товариші Переяславського полку – Дмитрашко Федір (помер 28.09.1726 р. біля Старої Шимахи, там і похований) та Сулима Федір Іванович (помер в Сулаку 25.08.1726 р., його поховали біля вівтарної стіни церкви у новій фортеці); бунчуковий товариш Полтавського полку Чуйкевич Леонтій зник 18.12.1725 р. під час операції в Ірпелях; бунчуковий товариш М. Доленський помер у поході в 1726 р. в Астрахані²⁹; К.Я. Долинський помер від ран в Астрахані 11.06.1727 р.³⁰ Оскільки у похід відправили усіх бунчукових товаришів, то частина їх до Сулаку не дісталася. Військові лікарі визнали їх хворими або старими й увесь час походу вони провели в Астрахані. Туди ж відправляли хворих старшин із фортеці Святого Хреста. Значної користі від перебування корпусу бунчукових у поході не було. Це відзначали й російські командири, зокрема в 1726 р. В.В. Долгоруков вказував, що бунчукові товариші даремно тут помирають від хвороб «без всякой пользы государственной»³¹.

Інкони старшина у поході виконувала незвичні доручення. 25 березня 1726 р. згідно з окремим ордером генерала бунчукові й значкові товариші співали на службі Божій на Благовіщення, розмістившись на крилах новітньої церкви³². Релігійні свята відігравали важливу роль у побуті. Місцем спілкування бунчукових товаришів у фортеці Святого Хреста ставали церкви старої і нової фортець (мала Св. Костянтина у старій і велика у новій)³³. У щоденнику Маркович постійно згадував про своє перебування на Божій службі то в малій, то у новій великій церкві. Квартири товариство займало в обох фортецях. Наприклад, Я. Маркович, М. Скоропадський, А. Кандиба, В. Кочубей жили у новій фортеці близько до генералів Кропотова і Шереметьєва, а І. та А. Миклашевські та В. Гамалія – у старій³⁴. Ймовірно, вибір церкви, де бувала ста-

²⁷ Маркович Я.А. Дневник... Ч. 1. (1717-1725). С. 281.

²⁸ Маркович Я.А. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717-1767 гг.). Ч. 2. (1726-1729 гг.) Под редакцией: Лазаревский А. Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1895.

²⁹ ЦДАУК. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 14037. Арк. 83.

³⁰ Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. Київ, 2010. С. 396, 609, 707.

³¹ Курукин И.В. Персидский поход Петра Великого. Низовой корпус на берегах Каспия (1722-1735). Москва, 2010. С. 58

³² Маркович Я.А. Дневник... Ч. 2. (1726-1729 гг.). С. 23.

³³ Ibid. С. 16.

³⁴ Ibidem.

ршина на богослужінні, залежав від релігійного свята, бажання російського командування чи в буденні дні – від власного бажання товариша.

Хвороби та смерть у затяжному поході виступали об'єднуючим фактором. Екзотичні лихоманки, цинга і дизентерія забирали здоров'я й життя, не рахуючись із соціальною ієрархією. Хворих товаришів провідували та підтримували, а віддати шану померлим збиралося все товариство. 2 травня 1726 р. Я. Маркович разом із Тернавіотом ходив до старої фортеці провідати хворого Василя Гамалію, попрощалися з ним і повернулися до себе на квартиру. А перед смерком до нього зайшов лікар і повідомив, що Василь Андрійович помер. Він важко прохворів всього три дні, хворобою «епруета»³⁵. Ймовірно, йдеться про гнійний плеврит. Свій тестамент він уклав на марші ще в липні 1725 р.³⁶. Померлого В.А. Гамалію поховали на другий же день після Божої служби при церкві у старій фортеці біля лівих дверей при трикратному вистрілі 100 чоловік³⁷. Всього за підрахунками Я. Марковича померло в поході 8 бунчукових товаришів. Насправді – більше. Як бачимо, навіть у поході козацькі старшини прагнули бути похованими в церкві чи поруч із нею. Цього вимагала існуюча поховальна культура.

Отже, перебування у поході особливо не змінювало ставлення козацької старшини до релігійних ритуалів. Вони відвідували богослужіння, співали окремих хором під час святкових відправ і проводжали померлих товаришів, поєднуючи військову традицію з релігійним обрядом. Тобто і там дбали про «добре вмирання». З низових походів померлих старшин додому не доправляли, занадто далеко й клопітно. А от із інших походів намагалися тіла полковників і генеральної старшин привезти додому та поховати згідно звичаїв. Відомі випадки поховань і перепоховань дослідила історикня А. Попружна³⁸.

Поховальна культура української козацької старшини, роль в її формуванні церкви і монастирів, звісно, не вичерпується тими кількома аспектами, які зачеплені у публікації. Ставлення до смерті, намагання у різний спосіб її освоїти, подолати страх, відмінність стратегій у цій царині українців у різні періоди нашої історії чи різних груп суспільства в один час – те, що довго викликатиме інтерес дослідників.

REFERENCES

- Bilous, N.** (2011). *Testamenti kyian seredyny XVI – pershoi polovyny XVII stolittia* [Testaments of Kyiv inhabitants in the middle of the 16th – first half of the 17th century]. Kyiv [in Ukrainian].
- Kohut, Z.** (1996). *Rosiiskyi tsentralizm i ukrainska avtonomiia: likvidatsiia Hetmanshchyny, 1760-1830* [Russian centralism and Ukrainian autonomy: the liquidation of the Hetmanate, 1760-1830]. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
- Kryvosheia, Ir.I.** (2015). *Militarna mandrivka: bunchukove tovarystvo v Sulatskomu pokhodi (1725-1727) v dzerkali shchodennyka heneralnoho pidskarbiia Yakova Markovycha* [Military journey: the Bunchuk society in the Sulatsky campaign (1725-1727) as the impression of the diary of the general treasurer Yakov Markovych]. In **Franz, M., Kościelniak, K., Pilarczyk, Zb. (Ed.)**. *Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego. Tom VIII. «Migracje. Podróże w dziejach»* (Pp. 180-198). Toruń, Wydawnictwo Adama Marszałeka [in Ukrainian].
- Kryvosheia, Ir.I., Kryvosheia, Ih.I.** (2019). *Testamenti kozatskoi starshyny druhoi polovyny XVII st. yak dzherelo istorii povsiakdennia* [Testaments of the Cossack foreman of the second half of the 17th century as a source of everyday history]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 147-166 [in Ukrainian].

³⁵ Ibid. С. 37.

³⁶ Попружна А. Смерть у поході, або поховальні практики козацької старшини другої половини XVII-XVIII ст. // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. Київ; Глухів, 2015. Вип. 8. С. 117.

³⁷ Маркович Я.А. Дневник... Ч. 2. (1726-1729 гг.). С. 38.

³⁸ Попружна А. Смерть у поході... С. 116-119.

- Kryvosheia, V.V.** (2010). *Kozatska starshyna Hetmanshchyny: entsyklopediia* [Cossack officers of the Hetmanate]. Kyiv: Stylos [in Ukrainian].
- Kurukin, I.V.** (2010). *Persidskii pokhod Petra Velikogo. Nizovoi korpus na beregakh Kaspiia (1722-1735)* [The Persian campaign of Peter the Great. Deep corps on the shores of the Caspian Sea (1722-1735)]. Moskva [in Russian].
- Lazarevskii, A.** (1857). Dukhovnitsy [Testaments]. *Chernigovskie gubernskie vedomosti*, 19, 152-160 [in Russian].
- Lypynskiy, V.** (1980). *Uchast shliakhty u Velykomu ukrainskomu povstanni pid provodom hetmana B. Khmelnytskoho* [Participation of the nobility in the Great Ukrainian Uprising led by Hetman B. Khmelnytsky]. In *Tvory, arkhiv, studii*. Vol. 2. Filadelfiia [in Ukrainian].
- Maksimovich, G.A.** (1917). *Vybory i nakazy v Malorossii v Zakonodatelnuiu Komissiiu 1767 g.* [Elections and orders in the Little Russia to the Legislative Commission of 1767]. Nezhin [in Russian].
- Markovich, Ya.A.** (1893). *Dnevnik generalnogo podskarbiia Yakova Markovicha 1717-1767 gg.* [Diary by General Podskarbi Yakov Markovich]. Vol. 1: 1717-1725. Kyiv [in Russian].
- Markovich, Ya.A.** (1895). *Dnevnik generalnogo podskarbiia Yakova Markovicha 1717-1767 gg.* [Diary by General Podskarbi Yakov Markovich]. Vol. 2: 1726-1729. Kyiv [in Russian].
- Pavlenko, S.O.** (Comp.). (2007). *Doba getmana Ivana Mazepy v dokumentakh* [The era of Hetman Ivan Mazepa in documents]. Kyiv [in Ukrainian].
- Popiołek, B.** (2009). *Woli mojej ostatniej Testament ten... testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII wieku*. Kraków [in Polish].
- Popruzhna, A.** (2015). Smert u pokhodi, abo pokhovalni praktyky kozatskoi starshyny druhoi polovyny XVII-XVIII st. [Death in the campaign, or funeral practices of Cossack starshyna of the second half of the 17th-18th]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: Zbirnyk naukovykh prats*, (8), 116-119 [in Ukrainian].
- Popruzhna, A.V.** (2014). «Ostannii prytyulok» kozatskoi starshyny druhoi polovyny XVII-XVIII st. (za materialamy dukhivnyts kozatskoi starshyny) [«The last refuge» of the Cossack starshyna of the second half of the 17th-18th centuries (based testament Cossack)]. *Ukrainoznavchyi almanakh*, 7, 75-77 [in Ukrainian].
- Popruzhna, A.V.** (2016). *Pokhovalna kultura kozatskoi starshyny druhoi polovyny XVII-XVIII st.* [Funeral culture of the Cossack starshyna of the second half of the 17th-18th centuries]. (Candidate's thesis). Chernihiv [in Ukrainian].
- Prokop'uk, O.** (2004). Pomennyk yak istorychne dzherelo: osoblyvosti skladannia pam'iatky ta pomynalna praktyka [Pomennyk as a historical source: features of the leaflet writing and funeral practice]. *Pomennyk Sofii Kyivskoi*. Kyiv [in Ukrainian].
- Romanova, O.** (2007). Znachennia peredsmerntnoi spovidi ta pokhovannia za khrystyianskym obriadom u svidomosti liudei XVIII st. [The significance of pre-death confession and burial according to the Christian ceremony in the minds of people of the 18th century]. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, (7), 216-238 [in Ukrainian].
- Sergeevich, V.I. (Ed.)** (1889). *Sbornik Imperatorskogo Russkogo Istoricheskogo Obshchestva* [Collection of the Imperial Russian Historical Society]. Vol. 68: Materialy Ekaterininskoj zakonodatelnoi komissii. T. 7. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Shamraieva, A., Yurchenko, S.** (1996). *Pokrovska tserkva v Sulymivtsi na Kyivshchyni (Z istorii ukrainskoi restavratsii)* [Protection Church in Sulymivka in Kyiv region (From the history of Ukrainian restoration)]. Kyiv [in Ukrainian].
- Vinnychenko, O.** (2013). «Svoia smert»: richpospolytskyi shliakhtych pered oblychchiam vichnosti (za rannomodernymi testamentamy) [«His death»: the Polish-Lithuanian nobleman in the face of eternity (according to early modern testaments)]. In **Horobets, V.** *Povsiakdennia rannomodernoï Ukrainy*. Vol. 2: Svit rechei i povsiakdennykh uiavlenn. Kyiv, Pp. 272-296 [in Ukrainian].
- Yakovenko, N.** (2011). «Pohreb tilu moiemu vybraiu s predky moiemy»: mistsia pokhovan volynskykh kniaziv u XV – seredyni XVII stolit [«I choose the internment for my body with my ancestors»: burial places of Volyn knyazes in the 15th – middle of the 17th centuries]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. Lviv, Pp. 784-808 [in Ukrainian].
- Yakovenko, N.** (2012). «Osvoienyi prostir», abo De zapovidaly khovaty sebe volynski shliakhtychi [«Familiar space», or Where the Volyn nobles wished to bury themselves]. *Dzerkala identychnosti. Doslidzhennia z istorii uiavlenn ta idei v Ukraini XVI – pochatku XVIII stolittia*. Kyiv: Laurus, Pp. 146-164 [in Ukrainian].
- Zamura, O.** (2013). Smert u tserkovnykh pryypysakh ta povsiakdennomu zhytti Hetmanshchyny XVIII st. [Death in Church precepts and everyday life of the Hetmanate of the 18th century]. In **Horobets, V.** *Povsiakdennia rannomodernoï Ukrainy*. Vol. 2: Svit rechei i povsiakdennykh uiavlenn. Kyiv, Pp. 316-350 [in Ukrainian].

- Zamura, O.** (2014). «Velykyi shalenets»: smert i smertnist v Hetmanshchyni XVIII st. [«Great Shalenets»: death and mortality in the Hetmanate of the 18th century]. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].
- Zielecka, W.** (2009). Prawo i praktyka testowania w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI i XVII wieku. *Czasopismo Prawno-Historyczne*. T. LXI. Zeszyt 1. S. 65-101 [in Polish].
- Zielecka-Mikołajczyk, W.** (2012). *Prawostawni i unicy w Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku wobec życia i śmierci w świetle testamentów*. Warszawa [in Polish].

Iryna Kryvosheia

(Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine)

e-mail: iiivahnuk@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8691-5858>

Church and Monasteries in Funeral Culture of Cossack Officers

The elements of the funeral culture of Ukrainian Cossack officers, the displays of preparation for the 'good' death by making wills, and the dependence of these processes on church institutions are studied in the paper. The culture of 'good dying' came to Ukraine from Europe due to belonging to the cultural space of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The Orthodox Church, like the Catholic Church, did not leave a person alone with death, relieving acceptance and transition, interpreting the focal points of the latter. An important component of the transition was the making of a will. Unlike the Polish tradition in Ukrainian legal field, there was no requirement to write down testaments to the registers of the Polish-Lithuanian Commonwealth courts ('Aktykacya') for legal force. The document took effect immediately after its verification. Nevertheless, the Polish cultural tradition had long been traced in the everyday lives of gentry and Cossack officers' families, which tried to authorize the testaments and keep them in family archives.

The funeral culture of Ukrainians depended on churches and monasteries. The everyday life of the early modern period man was associated with the church by numerous rituals, especially before and after the death. The testament was an important part of the funeral culture, the evidence of the Cossack elite attitude to death. A priest, even a few, was invited to make a testament. They were the main witnesses of the testament. Secular figures, Cossack sergeants, and the military community were also important witnesses.

The military duty of the Cossacks, their participation in constant wars, made them take care not only of life in the campaign but also of death. The officers mostly made testaments before the campaign. Sometimes it was necessary to concern with making a testament on the march or just before death due to injury or illness during the campaign. Taking part in the campaign did not change too much the attitude of the Cossack officers to religious rituals. They attended divine services, sang in a separate choir during the festive liturgies, and paid their last tribute to the comrades, combining military tradition with religious rites. Thus, they cared about the 'good dying'. The dead officers were not taken home from the campaigns to the lower reaches since it was too far and troublesome. But from other campaigns, they tried to bring the bodies of colonels and senior officers home and bury according to the customs.

Attitude to death, attempts to cope with it in different ways, to overcome fear, the difference of strategies of Ukrainians in this field and in various groups of society at that time and in different periods of our history are the issues that will arouse the interest of scholars for a long time.

Keywords: church, monastery, testament, funeral culture, Hetmanate